

ЖИТЄПИСИ СЛАВНИХ ЛЮДИЙ

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

ЛЬВІВ
НАКЛАДНЯ
МИХАЙЛА
ТАРАНЬКА

ЖИТТЄПИСИ СЛАВНИХ ЛЮДИЙ.

Григорій Савич Сковорода.

Анатоль Котович

ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛЬОСОФ XVIII СТ.

ЛЬВІВ
НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА »МОЛОДА УКРАЇНА«
1924.

Любитель простоты и истинной свободы,
Безъ лести другъ прямой, довольный всѣмъ всегда
3. Достигъ наверхъ наукъ, познавши духъ природы,
Достойный для сердецъ примѣръ Сковорода.

I.

Молодість і шкільні часи Сковороди.

ригорій Савич Сковорода народився на весні 1722 року, в містечку Чорнухах, Лохвицького повіту на Полтавщині. Його родичі були прості козаки-хлібороби. То були люди, як каже перший біоґраф Сковороди, „середно заможні“ та визначалися „чесністю, правдивістю, гостинністю, богобоязливістю та миролюбивим сусідством“. Як і всі селяне, завжди заняті своїми ділами, вони мало звертали уваги на вихованнє сина та цілком віддали його собі самому. Хлопчик ріс під безпосереднім впливом природи, й першими учителями його були „зелений гай, пісня жайворонка та річка Многа, що вється коло Чорнух“.

Уже в дитинстві виявив Сковорода головнійші риси свого характеру, а саме: релігійність, мрійність, хист до музики та співів, любов до природи.

Не будучи від кого-небудь залежним, часто-густо бігав він із другими дітьми в ліс і там, зіставшися один, співав або грав на сопілці; а не то — поринав у спостереження природи. Особливо подобався йому вірш Івана Дамаскина: „Образу златому на поли Деирѣ. служиму, тріє твои отроцы небрегоша безбожнаго велѣнія“, — який він через те завжди й повторяв.

У 6—7 році од роду — почав Сковорода учитися в дячка „псалтирі та часослова“, китів тодішньої початкової науки, й дуже хутко поборов її. При тому виявив він надзвичайний хист до науки та величезну охоту до читання книжок. Вельми хутко в особі свого ученика дячок мав неабиякого помічника, що разом із ним почав читати й співати на крилосі... Безумовно, Сковорода багато набув од свого першого учителя. Дячок був перший, та напевно й єдиний, хто хоч сяк-так міг задовольнити розбуджений розум молодого хлопця та порадити родичам Григорія — віддати талановитого хлопця в науку до київської Академії. На 17—18 році життя Сковорода був уже студентом академії.

У шкільній науці того часу панувала схолястика. Простий спис предметів, які студіювалися тоді в академії, впевняє, що була то не наука в нашому значінню сього слова, але якась мертвеччина. Вся наука полягала в засвоюванню відомих правил і приписів. Була у всьому, від мов і до фільософії

включно, якась своєрідна граматика. Школа 18 віку взагалі не турбувалася про те, щоби дати своїм вихованцям якісь певні відомости та навчити їх самостійно розбиратися в річах і обставинах. Навпаки, вона навіть намагалася вбити в них натяк на самостійність у думках і ориґінальність їх. Індивідуальність і самостійність думок рішучо заборонялися тоді. От чому й вихованнє в київській Академії (як і скрізь по школах 18 століття) не було відповідне вимогам життя. Тут царювала різка, буцигарня та система наговорювань. І керманичі школи більше дбали про те, аби покарати бурсака, що мав недолю порушити яке-будь правило шкільного статута, ніж навчити його чого небудь певного.

Нам невідомо докладно, яке вражіннє зробила на молодого Сковороду Академія, як вона йому взагалі подобалася. Але з великою дозою певности —можна сказати, що атмосфера шкільного життя, а особливо після вільного життя під батьківським дахом, — була йому не до вподоби, що фільософ мусів її зненавидіти. Про се бодай свідчить і увесь склад натури Сковороди, його характер, а також — по части — його майбутні погляди на вихованнє та школу. Сковорода безумовно був великим протестантом проти порядків, що тоді панували у київській Академії, тому похвали, про які згадує Ковалинський, що їх у великій кількости одержував фільософ од шкільного начальства, не були зовсім

заслугою Григорія. То було просте непорозуміннє. Академічна адміністрація не зрозуміла, з ким має діло в особі молодого студента.

Сковорода вчився ліпше від усіх. Самійло Мисловський, відомий у 18 століттю архієрей, що вчився деякий час разом із фільософом у київській Академії, — у всьому стояв низше Григорія та не користувався такою популярністю серед товаришів і учителів, як Сковорода. Але тим часом фільософ не міг одержати великих знань від своїх професорів. Останні — у більшости — були люди маленькі та не знали самі часто-густо й того, чого вчили инших. Тому Сковорода намагався поширити свою освіту читаннєм книжок, до чого мав велику охоту, як ми бачили вже, — ще з дому. Київська Академія у 18 століттю посідала досить велику книгозбірню і фільософ мав на чому зупинити свою увагу.

У 1741 році засіла на престолі російської імперії цариця Єлисавета Петрівна. Познайомившись із Україною в особі її сина Олексія Розумовського ще княжною, — вона тепер почала виявляти свою надзвичайну симпатію й увагу до сього краю. І се виявилося між иншим у тому, що цариця звеліла набрати до свого хору співаків головним робом із України. Попав у число таких щасливців і Сковорода. Маючи 20 літ од роду, він мав залишити київську Академію з її наукою та податися до Петербурга на посаду придворного співака.

Як провів Сковорода час у Петербурзі, чим займався, опріч своїх звичайних обовязків, що виніс із дворічного перебування при царському дворі, — не відомо. Проте мабуть не вподобалося йому Петербурське придворне життє. Коли через два роки, у вересні 1744 року, Сковорода прибув із двором Єлисавети Петрівни до Київа і дістав тут звільненнє від посади з чином „придворного уставщика“, він не схотів використати свого титулу задля доброї карієри, але вступив знов до київської Академії простим студентом.

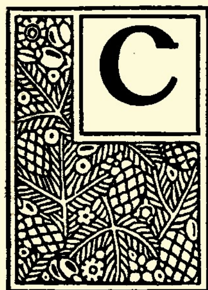
З часу перебування фільософа в Академії — істнує дуже цікава й характеристична для нього леґенда. Оповідають, що Сковороду почали вмовляти прийняти чин священика. Фільософ з початку відмовлявся. Але нарешті коли стало не в моготу, він прикинувся придуркуватим і почав заікуватися. За се його вигнано із академічної бурси.

Фільософ не скінчив курсу Академії. В ній він зіставався рівно стільки, скільки уважав для себе потрібним. Узявши від Академії те, що вона могла йому дати, Сковорода мабуть з початком осені 1749 року залишив її.

II.

Перші подорожі Сковороди.

Сковорода залишив Академію, але — на превеликий жаль — Академія не залишила Сковороди. Підбір книжок книгозбірні академічної, з якої користав фільософ, будучи студентом, та взагалі ідеї, що царювали тоді в головах панотців-схолястиків, що вчили його, дають певне право робити висновок, що джерело науки українського фільософа полягає в київській Академії. Академія зупинила увагу фільософа майже виключно на стародавній-клясичній літературі та творах Отців церкви, і та ж Академія нарешті зробила зі Сковороди лише еклектика та „любителя святия біблії“.

Покинувши Академію, Сковорода почав мріяти про Західну Европу, про знання, які б міг там здобути, про широкі обрії, що там би йому відчинилися. Фільософ починав міркувати, якби туди по-

пасти. — І доля усміхнулася до мрійливого юнака. — За границю, по давно заведеному звичаю, їхав полковник Вишневський задля закупна до російського царського двора — вина. Їхав він із цілим штатом слуг та урядовців і підшукував дяка до православної церкви на Угорщині, де мав залишитися при закуплених виноградниках на довший час. Вишневському порекомендував хтось (мабуть в Академії) Сковороду, як чоловіка, що добре знає чужі мови, володіє не абияким голосом, та до того ще має чин „придворного уставщика". Вишневський запросив Сковороду і фільософ в осени того ж року поїхав за границю, про що лише почав думати.

Мандруючи поза границею, Сковорода побував у Відни, Буда-Пешті, Прешбурзі та в инших містах Австрії й Угорщини, а також Польщі. Скрізь він намагався завести знайомство з ученими людьми, в чому йому допомагало знаннє німецької, латинської й грецької мови. Але хто саме були ті вчені, з якими стрінувся Сковорода за границею, нам не відомо. За те ми добре знаємо, що із свого коло трирічного перебування на чужині Сковорода нічого користного для себе не виніс. Ідей заходу він не перейняв, хоч із ними по части познайомився. За границею не побачив нічого такого, чого б не бачив дома. Він лише упевнився, „що не в нас тільки, а і скрізь — богатому кланяються, а бідного зневажають; дурного ставлять висше розумного; неуку

дають нагороду, а вислуга годується жебрацтвом; розпуста пеститься на мягких перинах, а невинність томиться за кратами; одним словом, — бачив усе те, що можна бачити що дня на нашій земній кулі". До сього треба додати, що Сковорода мандрував у більшости пішки, а повернувся ізза границі з паличкою в руках та торбою за плечима.

Дома (в Чорнухах) фільософ не застав у живих нікого із своєї рідні, окрім одного брата, що не відомо куди виїхав. Господарство було покинуте без догляду. Сковороді припадало таким робом узятися за господарку, бо жадних засобів до життя у нього не було. Та душа його була не для того. „Мінерва" (так фільософ звав свій ґеній) підказувала йому, що не тут його хист, що не господарювати він повинен, але робити щось инше, потрібнійше та кориснійше. — А тим часом, поки Сковорода міркував, куди обернутися, на що присвятити своє життє, — він проживав у своїх старих знайомих і друзів.

III.

Сковорода учителем.

Уже в той час ходила про нього слава, як про людину надзвичайну та дуже розумну. Йому запропоновано посаду учителя поезії у переяславській семинарії, хоч Сковорода перший про те не просив та й не мав, як уже нам відомо, повної академічної освіти. Він згодився.

Ставши учителем (ішов 1753 рік), фільософ почав одразу ж викладати свій предмет по новому. Для того він написав свій перший літературний твір: „Руководство о поезії“, в якому критикував силябічний спосіб складання віршів та захищав теорію Ломоносова й Третяковського. Іванови Козловичу, архієрею, що кермував у той час переяславською семинарією, прийшла не до вподоби новина Сковороди, і він наказав, аби Сковорода викладав науку по старому. Фільософ не згодився. Тоді архієрей зажадав від нього пояснень на письмі із приводу такого сваволля, що допустився він. Сковорода від-

Старчик Сковорода.

(Дереворит проф. В. В. Матіє, роблений після ґравюри Мещерекова).

писав, що вважає себе правим, бо нова теорія раціональнійша, на чому погоджується з ним багато учених людий, і що він все одно не буде викладати інакше. Своє поясненнє фільософ закінчив латинською приказкою: „Allia res est sceptrum, allia res est plectrum“, чи то: одне діло паличка архиерея, друге діло — сопілка пастуха. Архиєреєви не вподобалася така розмова із ним підлеглої людини і він написав на поясненню Сковороди резолюцію: „Не живяше посредѣ дому моего творяй гордыню“, кажучи просто, — він звільняв фільософа з посади.

Залишившись знов без заробітку, Сковорода оселився в одного із своїх переяславських приятелів. Він терпів у сей час сильні недостатки у всьому. Цілком справедливо міг би він сказати у ту пору про себе, що „omnia mea mecum porto“, бо все його майно було на ньому. І проте фільософ не жалувався на свою долю, вона йому не дошкуляла. Всі неприємности життя зносив терпеливо.

Сталося, що в той саме час (1754 рік) богатий дідич Степан Тамара, що жив недалеко Переяславля, шукав учителя до свого сина. Йому запропонували знайомі Сковороду тому він переїхав у село Коврай, маєток Тамари.

Тамара був чоловік гордий. „Він із презирством дивився на кождого, хто не був одягнутий в герби та розписаний родословним“, каже про нього Ковалинський. Не зважаючи на те, що Тамара

був людиною і досить освіченою для свого часу, він держався проте звичаїв прошлого. Не бажаючи упасти в очах опінії, він навіть ніколи не заговорював до Сковороди. А тим часом останньому частогусто доводилося залишатися з господарем разом. Ясно, що фільософу не подобалося таке відношенне до себе з боку гордовитого пана. Та він терпеливо зносив таку зневагу, бо вважав, що необхідно додержати слова. З Тамарою він умовився на рік і не хотів нарушити умови.

Не так, як батько, ставився до фільософа його ученик. Він дуже скоро привязався до учителя й полюбив його. Сковорода не намагався завалити молодий розум хлопця якими-будь книжними знаннями, але більше йшов до того, щоби зробити із Василя Тамари чесну, порядну людину. Як привязав до себе молодого Тамару, можна вивести з листа останнього до Сковороди, що писав він до фільософа по трицяти літах, будучи вже дорослою людиною. У тому листі Василь Тамара зве Сковороду „своїм дорогим учителем“ і кличе до себе жити.

Але перше, ніж пройшов рік, який припадало Сковороді прожити, згідно з умовою, в Тамари сталася подія, що звов викинула фільософа на улицю.

Одного разу, під час науки зі своїм учеником Сковорода запитав про щось останнього. Ученик, не бажаючи думати, відповів лайкою. На те фільософ не побоявся замітити титулованому дворяни-

нови, що він мислить, як „свиняча голова“. Свідками сієї розмови були слуги, які донесли зараз же пані про інцідент. Пані розсердилася і насілася на чоловіка, аби нечемного учителя негайно видалив із хати. І старий Тамара, сам — як здається — не звернувши уваги на згадане непорозуміннє, лише піддаючись вимогам дружини, — виповів Сковороді місце. Одпускаючи його, він у перше заговорив до фільософа: „Прости, государь мій! Мені шкода тебе“ — промовив, прощаючись із Сковородою.

Від Тамари Сковорода знов переїхав до Переяславля і тут оселився у свого приятеля-сотника. Тут стрінувся Сковорода з відомим у XVIII століттю проповідником Каліґрафом, який їхав саме до школи Тройце-Сергієвої Лаври, куди його призначено префектом і учителем богословія. Фільософ подумав, що й йому варт поїхати до Москви тим більше — що був тепер без жадного діла, а тут трафляється нагода їхати разом із Каліґрафом. За який місяць (ішов все ще 1754 рік) Сковорода був уже в Тройце-Сергієвій Лаврі.

Намісником Лаври у той час був учений Кирило Ляшевецький. Він уже давно, по чуткам, знав Сковороду й його ученість. Розуміючи, яку користь могла б мати доручена йому школа від праці в ній фільософа, Ляшевецький почав намовляти його залишитися назавжди в Лаврі. Та Сковороді була вельми дорога його „тітка“, як він

звав Україну, що залишив її задля Лаври — і одмовився. Він лише згодився перебути в Лаврі час, потрібний задля перекладу якоїсь книжки Плютарха, що просили його зробити для Лаврської школи. Закінчивши переклад, Сковорода з палицею в руках, торбою за плечима та сопілкою за поясом — пішов назад у Переяслав, залишивши про себе в Троїцько-Сергієвій Лаврі враження вельми ученої людини, та велику приязнь до себе з боку намісника Кирила.

Тимчасом Тамара, зрозумівши, що не знайти йому учителя, подібного до Сковороди, — жалкував за фільософом. Він тепер шукав побачення з ним, аби знов запросити його до себе за учителя до сина. Про те ж він просив і своїх знайомих. І не встиг іще Сковорода повернутися до Переяслава, як йому почали переказувати запрошенне Тамари — повернутися знов до нього. Фільософ не згожувався. Досить обрид йому чванько-пан за перший раз, щоби піти до нього на життє у друге; не хотів ізнову фільософ попасти до пана на становище льокая. Але вийшла пригода — несподівана для Сковороди. Один приятель Тамари, здається — використавши задля своєї цілі нетверезий стан фільософа, привіз його в Коврай до Тамари — спячим... Тамара тепер був інакший. Він дуже ввічливо прийняв на сей раз фільософа, добре з ним пово-

дився і просив бути вихововником його сина. Сковорода послухав і залишився,

Прожив тепер фільософ у Тамари коло чотирьох років... Завжди у вільні од науки години — ходив він у ліс або поле — і там сам один слухав пісню жайворонка, шепотіннє ліса, делікатні звуки сопілки. Природу Сковорода любив над усе. Він розумів її, як може зрозуміти лише той, хто — по словам Барятинського — одною душею з нею жив. Часто-густо природа приводила фільософа в екстазу і в сі хвилини він виливав свою душу у віршах.

Ой ти, птичко жовтобока
Не клади гнізда високо!
Клади на зеленій травці,
На молоденькій муравці;
От яструб над головою,
Висить, хоче ухватить,
Вашою живе він кровю,
От, от, кіхті він гострить.

Стоїть явір над водою,
Все киває головою,
Буйні вітри повівають,
Руки явору ламають,
А вербочки шумять низько,
Волокуть мене до сна,
Тут тече потічок близько,
Видно воду аж до днаі

Нащож мені замишляти,
Що в селі родила мати?

Нехай у тих мозок рветься,
Хто високо в гору дметься,
А я буду собі тихо
Коротати милий вік;
Так мине мене все лихо,
Щаслив буду чоловік.

Любов до природи найхарактеристичнійша риса душі фільософа. Природа давала йому натхненнє і всі твори Сковороди написані де-небудь у глухому лісі, на пасіці, під акомпанімент гудіння пчіл. Сковорода писав виключно літом. „Зимою я лише руки грію“, — жартував він.

Сковороді під час його перебування у Тамари було поверх трицять літ. І тепер ми його у перше бачимо цілком скристалізованим, як чоловіка й яко фільософа. Тут цілком зложилися в нього ті погляди на життє й світ божий, що нам відомі нині під назвою учення Сковороди; тут він нам видний вже з тими рисами характеру, що залишаються в нього на завжди. У віршах, написаних у Камраї, виявляє він думки, що звемо фільософією Сковороди; у поступках виявляє себе так, що увага людий все більше й більше починає зупинятися на ньому.

Перебуваючи в Камраї, фільософ студіював біблію та старо-еврейську мову. Знаннє останньої було йому потрібне задля того, аби міг читати біблію в оріґиналі.

IV.

Сковорода в Харкові.

Наступив 1759 рік. Сковорода, на запросини Білгородського архиєрея Йоасафа Миткевича, зайняв посаду учителя поезії в Харківській колеґії. Василь Тамара до сього часу виріс і поїхав до Петербурга, — через що фільософ ізнову деякий час був без діла та, по звичаю, проживав у своїх близьких... У Харкові Сковорода почав вести життє, що одразу звернуло на нього увагу — всіх мешканців міста. Що-дня він уставав ще до сходу сонця та як-що дозволяла погода, ходив далеко за город зустрічати схід сонця. Спав дуже мало: не більше чотирьох годин на добу; одягався скромно; їв один раз на день — по заході сонця. Не вживав мяса й риби, а жив виключно овочами, городиною та молоком. Був „завжди веселий, сильний, рухливий, усім задоволений, до всіх добрий, скромний, усім готовий послужити“. Поважав і лю-

бив добрих людий без ріжниці їх стану, навідувався до хорих, розважав печальних, ділився останнім із тим, хто нічого не мав“.

Скінчився шкільний рік, і літом 1760 року Сковорода приїхав у Білгород у гості до Иоасафа.

Білгородський архиєрей поважав фільософа й знав йому ціну, тому — бажаючи його на завжди залишити при Харківській колеґії, — почав вмовляти його постригтися в монахи. При тому обіцяв йому велику карієру та гарне становище серед громадянства. Схвильований сим Сковорода — відповів архиєрейському дорученому, монахови Ґервасію: „На що я піду в монахи? Збільшувати кількість лицемірів? Ні! Ви, коли хочете, їжте масно, пийте солодко, одягайтесь мягко та й монашествуйте, а я бачу справжнє монашество не в рясі, але в життю безкористному, задоволенню малим, помірности, у відмовленню від усіх прихотий і любови до себе, в шуканню слави Божої, а не людської“... А в кілька день після сього, коли побачив, що Ґервасій, бувший його приятель, образився, він заявив, що покидає Харківську посаду і пішов в околиці Білгорода, в ліси, де цілком оддався своїм думам про світ, Бога та людий.

Йоасаф Миткевич не хотів проте, аби Сковорода залишив підлеглу йому школу. Він бачив у фільософі одного з найкращих учителів колеґії. І тому почав він знову запрошувати Сковороду до

Харківської школи. А для більшого успіху подав право фільософу вибрати науку, яку він хотів би викладати... Сталося також, що в сей саме час Сковорода познайомився зі своїм першим біоґрафом і учеником Ковалинським, який лише вступав до Харківської колеґії. Ковалинський дуже до вподоби прийшовся фільософу і бажаючи бути виховником доброго юнака, про що просив Сковороду дядько Ковалинського, він згодився на пропозицію Иоасафа і в осени 1762 року знов був призначений до Харківської колеґії учителем.

У сей раз Сковорода взявся викладати грецьку мову та вести синтаксичну клясу.

Вельми цікавий фільософ як учитель і виховник. Тут він ішов один проти всіх. — З сього боку ось як його малює Ковалинський.

Всі виховники й учителі намагалися впевнити учеників, начеб щастє полягає у тому, аби мати багато гроший, смачно їсти, солодко пити, жити не працюючи та забавлятися; — Сковорода ж і словом і ділом доводив, що все се задля справжнього щастя зовсім не потрібне. Навпаки, треба зменшувати свої потреби, уникати всього непотрібного, відмовлятися від усяких прихотий, бути трудящим та добре виконувати діло, за яке взявся.

Всі учителі казали, що великі мудреці старого часу, хоч і жили згідно з найкрасшими правилами людської етики, все таки, як поганці, не могли

знати правди і в своїй науці помиля-лися; — Сковорода один намагався довести слухачам думку, що устами тих мудреців говорила сама правда, що вони, як і святі Христової церкви, теж говорили від Духа Святого.

Семинарія вчила своїх вихованців — бачити істоту Христової віри в обрядах, — Сковорода один доводив їм, що вона — у справ дідобродійному життю та любови до ближнього.

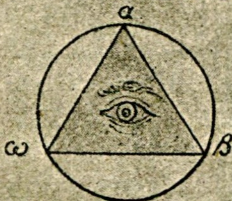
Школа й життє впевняли юнаків, що ріжне соціяльне становище людий санкціоноване самим Богом; що чим чоловік богатший, тим він, значиться, достойнійший в очах божих — і навпаки; що найбільш угодні Богови монахи, священники, царі, богачі; що кріпаки також і в очах божих не більші звичайної худоби. Сковорода лише їм говорив, що Бог не дивиться на лиця, що всяка робота однаково потрібна й жадної праці не треба соромитися.

Вельми цікавий також факт, що показує, як фільософ перемагав забобони.

Ковалинський, наслухавшись ріжних балачок про те, начеб-то на кладовищи в ночи лякає нечиста сила, начеб-то встають із могил мерці й т. и., — боявся один ходити в ночи повз кладовище. Тоді Сковорода, аби в кінець знищити в свому вихованци сей страх, почав водити його ночами на кладовище. При тому, під приводом, начеб здалегін

Знаю. Тебе вид соблазнили Авраамовы Гости. Прошу не уничижат и не ругатся им. Видно, что Сие не Дур и не Вздор: когда сказуют, что Еврейская Библіа симже Шіме начинается. * В Началѣ сотворил Боги сіе Небо и сію Землю. Разжуй! сотворил? Сіе значит Един. Боги? Сіе значит не Един. Подобно пишется и о Странниках оных: * Сошед убо [Странних рече] узрю. Потом: * Мы погубляем [говорит тоже Странник] Мѣсто сіе. Я и Мы? видиш, что здѣс значит Тоже. Аще кто с Пифагором раскусил Фигурны Тріугол: образующій Ипну: Той видит: яко в нем 3. 2. и 1. ест Тожде.

Тройца во Единицѣ, и Единица в Тройцѣ быт не может: развѣ Единицы. Никтоже ЕДИН: токмо Един Бог. Вся Твар, ест-то Плот: разумѣй, сплетенная Плотка: склеенный Пѣсок: слѣпленный Прах: раздѣляющійся во свою Бесконечност: Раздѣленіе свои и Сѣченіе отвѣтствуя противостоящему Естеству Божію: Единицею своею в нераздѣлную Бесконечност, и в Бесконечную Нераздѣлност простертому. Убо вся Твар, ест-то сѣкомая Натура. Нѣст Ей Причастія

Сторінка з рукописи Г. С. Сковороди п. з. »Потопъ зміинъ« (із 1791 р.)

ліпше чутно гру його флейти, — кидав Ковалинського одного. І такі прохідки на могилки Сковорода повторяв зі своїм учеником до того часу, поки не впевнився, що останній перестав боятися могил і хрестів.

Діяльність Сковороди в Харківській колеґії багатьом була не до вподоби. Перш усього до неї неґативно ставилися деякі із шкільних товаришів фільософа, яких авторітет багато тратив в очах учеників од лекцій фільософа. Не сподобався він і Порфірію Крайському, новому білградському архиєрейови, що змінив Йоасафа Миткевича. У Сковороди тому зявилося у загалі багато ворогів, що намагалися йому пошкодити. І від часу до часу пускали вони про фільософа вигадки — одна від другої дурнійші. Так, наприклад, довідавшися, що Сковорода не вживає зовсім риби й мяса та що радив комусь другому теж саме робити, — почали обвинувачувати його у розповсюджуванню манікійської ересі. Побачивши, що фільософ любить зоставатися один і сторониться од загалу, — почали казати, що він мізантроп та ворог Завіту Божого про любов до ближнього. Почувши, що про гроші говорив комусь, як про зло, — почали обвинувачувати його в безбожности, „бо“, — казали: „золото — дар божий, а Сковорода прозиває його злом“. Довідавшись, що Сковорода листується із Ковалинським, забороняли йому се робити, загро-

жуючи — звільнити Ковалинського із колеґії — Але все те Сково- рода терпеливо зносив; можна мовити, — стоїчно зносив. Лише в окремих випадках, коли ставало особливо болюче за неправдиві поговори, — він починав боронитися. Так одного разу, коли Сковорода занадто багато наслухався про своє маніхейство, — він зявив-ся на якесь зібраннє і там — у присутности багатьох виголосив промову, в якій жалувався на тих, що „малюють його сіючим пороки та ереси і тим забороняють людям вести з ним знайомство, мати зустрічі й розмови“.

У серпні 1764 року Ковалинський зібрався до Києва. Поїхав з ним туди й Сковорода. Йому хотілося подивитися на місця, де він провів свої молоді роки, а також побачитися зі своїми родичами та друзями. Останні, у більшости, були його шкільні товариші. Тепер се були архиєреї, священники. І останні почали вмовляти його постригтися в монахи. „Годі, Григоріє, блукати по світі!“ — доводили фільософу отці духовні: „Пора й пристати до пристані; нам відомі твої таланти; свята Лавра прийме тебе, як своє чадо, ти будеш стовпом церкви й прикрасою обителі“. — „Ах, преподобні!“ — з серцем промовив Сковорода: „Я стовпотворення множити собою не хочу, досить і вас стовпів необтесаних у божому храмі“.

Пробувши два місяці у Київі, фільософ повернувся до Харкова.

В році 1766, з наказу імператорки Катерини II, уведено в курс харківської колеґії „добронравіє“. Викладати се „добронравіє“ найшли найздатнійшим Григорія Сковороду, через що останній був призначений на посаду учителя нового предмету. І Сковорода з великою охотою взявся за викладаннє добронравія, бо се більш усього приходилося йому по душі. Він навіть одмовився від покладеної платні, кажучи, що задоволеннє, яке йому дає нове діло, багато дорожше для нього ніж гроші. — Та недовго проте довелося тішитися фільософови викладаннем добронравія. „Добронравіє не грецька синтакса“, і вже перша лекція Сковороди з предмету, що давав змогу розвернутися великому розумови й серцю, — викликала багато балачок. Коли ж фільософ написав підручник: „Начальную дверь к христіанскому добронравію для молодого шляхетства Харковской губерніи“, се вже дало останній привід обвинувачувати його в лібералізмі“, кажучи мовою нашого часу, — і Сковороду, як і в Переяславі, потягнено до відповідальности. Але йому не хотілося виправдуватися не знати в чому й він знов покинув посаду, та на сей раз — уже на завжди. Правда, Сковорода прийняв участь у призначеній — з приводу його книжки — диспуті, але ж останнє було — з боку фільософа — звичайною

ввічливостю людини, що вважає нечемністю мовчати, коли її питають.

Із часу перебування Сковороди в Харкові передають таке оповіданнє. Якось фільософ сидів коло гостинного двору на панелі та грав на флейті. Повз нього проїздив харківський ґубернатор Євдоким Щербинін. Пізнавши фільософа, він звелів зупинитися та післав свого адютанта попросити фільософа до себе в екіпаж.

Їх ексцеленція просять вас потрудитися до них, — сказав адютант.

— Яка ексцеленція? — запитав Сковорода; — скажіть їй, що я її не знаю.

Здивований адютант не відав, що й як йому відповідати начальникови. Але всеж передав після деякого вагання слова Сковороди.

— Тоді скажіть, що просить його Євдоким Олексієвич Щербинін, — проказав ґубернатор.

Адютант передав слова ґенерала.

— А, сього знаю, — одповів Сковорода; — кажуть, добрий чоловік і неаби-який музика.

І зараз же підійшов до повоза.

V.

Сковорода на мандрівці.

Зовсім покинувши урядову службу, Сковорода разом із тим попрощався вже з життєм горожанина. Він починає тепер вести життє мандрівного дячка, „старця“, як каже наш нарід. До самої своєї смерти, на протязі майже трицяти літ, Сковорода мандрує з одного місця України на друге. Ми бачимо його то у Гужвинському в Земборських, то в Гусенці у Сошальських, то в Бабаях у Щербиніна, то в Бурлаках у Захаржевських. Він зустрічається нам то у Вороніжчині, то в Курщині, то в Орловщині, то Полтавщині, то в Харківщині. Кінці в сто-двіста верст і більше — для нього не страшні. Де не жити — йому все одно. Він живе у дорозі. Для Сковороди тепер зовсім не зрозуміла психольоґія горожанина, якому здається, що життє — то хата власна та родина, а шлях — щось инше, якась кара божа. Фільософ

однаково почуває себе, і ночуючи в степу під осіннім дощем, і в хатині селянина, і в хліві, і в палаті богатого дідича.

З ціпком-журавлем у руці, у смушевій шапці, селянській свитці, з торбою за спиною, де лежать еврейська біблія та флейта, — він помаленьку переходив із одного кінця України в другий, скрізь наставляючи людий на добро, набуваючи собі великої слави та імя „мандрівного університета“ й „ходячої академії“. Для нього тепер не потрібні ні кляса, ні катедра. Авдиторією для нього є — весь широкий простір України. Він учить по ярмарках, сільських зборах, на цвинтарях, у поли, в хаті, куди зайшов переночувати, на улици. Скрізь він знаходив слухачів, спочуйливих на його слово. Селяне скрізь із радістю приймають у себе Сковороду. У них твориться повіре, що того Бог любить, до кого заходить старчик Сковорода. Вони, один наперед другого, запрошують його до себе в хату і частують усім найліпшим, що в них є. Селяне ладять йому чоботи, свиту, сорочку; шиють нові, як старі подерлись. Вони засвоюють його пісні та вірші, переймають „Сковородинські“ мотиви, зберегаючи їх у своїй памяти й до нашого часу. Слава про Сковороду розноситься по всіх усюдах України, і кождий — селянин, кріпак, чи пан — намагаються почути його слова.

Старчик Сковорода на мандрівці.

Було б великою помилкою гадати, що коли Сковорода мав багато друзів і знайомих поміж панами-дідичами, коли у них часто-густо бував і проводив час, — що він тоді піддавався загальному тонови панського життя, підпадав під вплив порядків і понять, що царювали там. Навпаки, Сковорода своєю особою — примушував усіх знижатися до себе, а від природи поганий чоловік не міг попасти йому в друзі й побачити його у себе в хаті. Переказували навіть, начеб пани переставали бити своїх кріпаків, зачувши, що в околиці зявився старчик Сковорода. І, безумовно, не бувало диких екзекуцій там, де перебував фільософ. Взагалі ж, треба було бути простим чоловіком, не гордувати зза своєї знатности або богатства та не зловживати своїм становищем дідича, аби попасти в коло знайомих Сковороди. І звичайно, коли фільософ заходив до якого-будь дідича, він не жив у панських покоях. Притулком йому була сторожка в пасіці, кухня, або стайня, яку він, між иншим, любив більш усього. Він не потрібував і жадних услуг, а все, що йому потрібне було, робив сам.

Сковорода любив зоставатися один, але також не належав до людий, що цілком уникають загалу. Він любив бути один, але й любив час-одчасу зобачитися з друзями, побалакати з ними про висші питання життя, а можливо, що й випити чарку. Не уникав навіть бенкетів, як-що на них не

було людий, які прийшли з одною метою — побачити популярну особу фільософа. Він у всьому був чоловіком поміркованим і уникав лише того, що вважав для себе непотрібним.

У 1770 році Сковорода — разом із дідичем Сошальським, у якого в той час перебував, — зібрався до Київа. Ся мандрівка закінчилася подією в життю фільософа, що сильно вплинула на нього та в кінець настроїла його на лад містичний. Сковорода завжди був переконаний, що у ньому живе Дух Божий, і завжди — тому — намагався робити так, як підказувала його „мінерва“. Але подія, що скоїлася з ним тепер, сильно відбилася на його психіці.

Уже три місяці жив Сковорода в Київі і мав намір лишатися там далі, коли нагло почув у собі наказ „мінерви“ — покинути місто. Він почав просити родича свого Юстина, в якого мав притулок, одправити його до Харкова. Останній не згожувався на те одразу і вмовляв фільософа залишитися в нього ще деякий час. Сковорода завагався й начеб-то згодився. Але на другий день після розмови з Юстином — пішов на Подол і там, стоячи над Дніпром, почув сильний запах мертвечини. Се цілком упевнило Сковороду в його попередньому рішенню виїхати із Київа, й він на другий же день залишив місто. В два тижні приїхав Сковорода до Ахтирки та зупинився в насто-

ятеля ахтирського монастиря — Венедикта одпочити від довгої подорожі. І ось нагло одержується звістка в Ахтирці, що в Київі чума і місто оточене карантаною... Ось як оповідав згодом сам фільософ про своє враження, що зробила на нього ся звістка: „Мгновенно изліяніе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, отъ котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнемъ и казалось, что въ жилахъ моихъ пламенное теченіе кругообращалось. Я началъ не ходить, а бѣгать, аки бы носимъ нѣкіимъ восхищеніемъ, не чувствуя въ себѣ ни рукъ, ни ногъ, но будто бы я весь состоялъ изъ огненного состава, носимаго въ пространствѣ кругообращенія. Весь міръ исчезъ передо мною; одно чувство любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіе мое. Слезы полились изъ очей моихъ ручьями и разлили нѣкую умиленную гармонію во весь составъ мой. Я проникъ въ себя, ощутилъ аки сыновнее любви увѣреніе, и съ того часа посвятилъ себя на сыновнее повиновеніе Духу Божію“.

Останні двацять літ життя фільософа мають пропуск у біографії його. У той час Ковалинський, що зоставив нам „Житіе Сковороди“, жив у Петербурзі та за границею, через що не міг знати добре, що діялося з його другом. Сам же Сковорода не любив займати своєю особою увагу других, хоч і не відмовлявся взагалі од оповідань про

те, що бачив під час своїх безконечних мандрівок по світі. Тому його друзі не могли переказати про Сковороду фактів із останніх років його життя, що повинні б були заняти місце у біоґрафії фільософа. За те із сієї епохи зосталося багато цікавих леґенд, що може й не цілком певні з боку передаваних ними фактів, за те дуже характеристичні для постати українського мудрця. Ось найголовнійші із них:

1) Катерина II, наслухавшись багато ріжних оповідань про Сковороду, просила Потьомкіна, що їхав на Україну, побачитися з фільософом і запросити його до Петербурга. Післанець Потьомкіна застав Сковороду в поли. Він сидів коло дороги на камені та грав на скрипці. Оддалік паслася одна овечка господаря, у котрого Сковорода мав під той час притулок.

— Вас просить до себе в Петербург імператорка, — заявив післанець фільософу.

— Скажіть матушці - цариці, що мені моя скрипка й овечка дорожші від царського вінця, — відповів фільософ.

2) — Чому ви, Григоріє Савичу, нігди не ходите до церкви? — поспитав якось Сковороду острогожський архиєрей Тихон.

— А вам, ваше преосвященство, дуже хочеться, аби я пішов до церкви?.. Добре, я буду.

І у перший же святий день Сковорода стояв на найвиднійшому місци в церкві, де правив Тихон, та набожно хрестився.

3) Фільософ був якось в одного дідича. Сиділи за столом і розмовляли, як звичайно в присутности Сковороди, про великі питання життя. Аж увіходить до хати знайомий господаря, що недавно повернув із Петербурга та зявився сюди лише для того, аби мати змогу потім говорити про себе, що я — мовляв — знайомий особисто зі Сковородою.

— А, ви будете Григорій Савич?! Той самий, про якого я стільки чув і котрого стрінути та послухати так бажав, — почав розвязний Петербуржанин. — Позвольте,.. — і він протягнув руку фільософови.

— Позвольте й мені, позвольте, позвольте... перебив його Сковорода, відступаючи до дверий: позвольте, позвольте... і зник за дверима.

4) Оповідали, що Сковорода - якось було — вирішив одружитися з дочкою небагатого дідича, алеж сильна любов фільософа до волі — примусила його утікти майже із-під вінця, залишивши молоду в смішно-траґічному становищи.

5) Переказували, що фільософ одного разу на слова священника: „Со страхом Божіїм і вірою приступіте!“ — підійшов до престола з розкритим ротом і приняв св. Причасте, перед тим не виспові-

давшись; і що коли його священник після того поспитав, чи не боїться він за свій вчинок гніву божого, — відповів, що в його вчинкови нема жадного гріха.

6) Запевняли, що Сковорода, коли його літом у полі настигав дощ і не було де сховатися, роздягався до голого тіла та ховав увесь свій туалєт у торбину, лишаючись під дощем в убранню нашого праотця Адама.

7) Нарешті переказували й таке, начеб-то цариця Катерина, яка завжди намагалася побачити Сковороду, стрінулася таки з фільософом в одній зі своїх подорожий по Україні.

— Чого ти чорний такий? — було перше питаннє з боку цариці.

— Того, що я Сковорода, — відповів коротко Григорій Савич.

VI.

Останні літа життя Сковороди.

Наступив рік смерти Сковороди. Фільософ жив у той час у дідича Ковалевського, 35 верств на північ од Харкова, у селі Пан-Іванівці. Він увесь час недомагав і кашляв. Йому було вже 72 роки з чубком, — і старість брала своє. Але не вважаючи ні на старість, ні на те, що стояла кепська погода — йшли сильні дощі, — Сковорода в липні 1794 року вибрався в подорож у село Хотєтово Орловської ґубернії. Він поїхав до Ковалинського, котрий після девятнацяти років життя в Петербурзі та поза кордоном, тільки-що повернувся на село до свого маєтку, зрозумівши, що нема щастя й долі в орденах і чинах. Фільософ, здається, мав на меті доручити у певні руки рукописи своїх творів, з яких ні одного не надруковано за життя, а також побачитися й побалакати після довгої розлуки з тим, кого він визнав „способнѣйшимъ принять истину и любить ее“.

Пробувши у Ковалинського три тижні, на протязі яких читав і поясняв свому другови власні твори, він, з волі все тої ж „мінерви“, помандру-

Къ чему жъ сія рѣчь течетъ Къ тому, что вы-
-сокихъ фамилій Люди, не только въ тяжбахъ,
Войнахъ, Коммерціяхъ, домостроительствахъ,
Художествахъ: но и въ самомъ первомъ Пунктѣ,
сирѣчь, въ Мысляхъ, до Бога касающихся должны
находить Истину: а противоборствовать Суевѣрію
Вѣрно, что Шаръ Земный, безъ болотныхъ лужъ,
безъ мертвыхъ Озеръ, безъ гнилыхъ и дольнихъ низ-
костей быть не может Но въ таковыхъ мѣстахъ,
жабы, и сродныя имъ птицы да водворяются;
а Соколы съ Орлами, выспрь, въ пространство
чистыхъ Небесъ да возносятся оставивъ дрожжи,
для не просвѣщенной Подлости.
И такъ благочестивое Сердце, между высыпанными
Курганами, буйнаго безбожія и между подлыми бо-
лотами, рабострастнаго Суевѣрія: не уклоняяся
ни въ прав.

Почерк Сковороди.

вав ізнов на Україну. „Там хочу вмерти“ — казав другови, що вговорював його провести кінець життя свого в Хотєтові. Але ж Сковорода слухав

голосу „мінерви“, і ні дощі, ні збільшений кашель, ні явна хорість, ні поради друга переждати який час — не змогли схилити фільософа залишитися на далі в Орловщині.

„Мінерва“ велить мені їхати, — проказував слабий старчик, і вибрався знов у дорогу.

Ковалинський давав йому на дорогу гроший.

— Візьміть, — казав він — може дорогою слабість збільшиться, то знадобляться.

— Ах, друже мій! — з докором одповідав Сковорода. — Невжеж я ще не придбав у Бога його ласки, аби не вірити, що промисл його вірно дбає про нас і дає все необхідне нам, коли того треба?

Сильні дощі примусили проте хорого старця зупинитися на який час у Курську. І тут він перемінив свій перший намір їхати в Гусенку. „Мінерва“ підказала йому повернутися в Пан-Іванівку до Ковалевського.

У Пан-Іванівці Сковорода ще прожив коло півтора місяця. Ввесь сей час він ходив, хоч і почував себе хорим. Часто-густо при тому він з усмішкою на обличу казав: „Дух бодр, плоть же немощна“.

Перед смертю, на пропозицію Ковалевського, фільософ виконав належний релігійний обряд: сповідався й причащався. Але зробив се з того ж самого мотиву, який примусив св. апостола Павла виконати обряд обрізання, коли того вимагали Юдеї: небажаннє турбувати маловірних.

Істнує таке оповіданнє про останній день життя фільософа.

До Ковалевського приїхали гості. Сковорода був веселий і більшу частину дня пробув поміж гістьми. Він жартував та розважав гостий оповіданнями із свойого довгого та цікавого життя. Але після обіду, під вечер — він вийшов у сад. Був теплий осінній день. Сковорода проходжувався по саду та роздавав селянській дітворі, що посідала на пліт, овочі. Нарешті узяв заступ і на горбку коло ставка, під старою, гілястою липою почав копати яму... Тимчасом занепокоєний довгою відсутністю Сковороди — господар почав шукати його і найшов за сією чудною роботою.

— Що се ти, друже? Чим отсе ти занявся? — спитав Ковалевський, підходячи до нього.

— Час, друже, кончити странствіє. Час упокоїтися.

— Та що се ти, брате, годі! Пусте ти говориш. Не жартуй. Ходімо до хати.

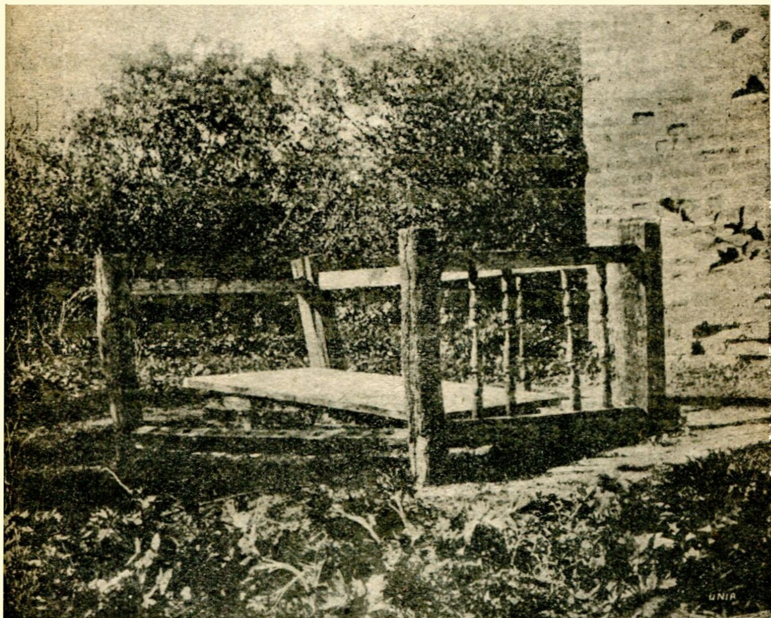
— Іду, тільки вислухай моє останнєє до тебе прохання. Нехай тут буде мій вічний спочинок.

Прийшли до хати. Але фільософ не довго зоставався між гістьми та пішов до себе в кімнату. Тут він вимився, передягнув білизну, поклав під голову свою свитку, біблію та флейту; ліг, схрестивши на грудях руки, — і помер.

Сковорода помер ранком 29 жовтня 1794 р. та був похований на тому самому місци, де він

часто-густо з флейтою або скрипкою в руках любив зустрічати ранішню зорю. На його могилі зроблено напис, що він сам написав задля себе:

„Світ ловив мене, але не спіймав“.

Могила Сковороди.
(В селі Пан-Іванівці на Харківщині).

Року 1814, невідомо ким і з якої причини, останки фільософа перенесено в сад священика та поховано рядом із дідичами села Пан-Іванівки.

Після смерти Сковороди в ріжні часи та ріжні особи видано друком кілька його трактатів, що переховувалися до російської революції в румянцевській книгозбірні в Москві та в Духовній Академії у Київі.

І тільки у сотні роковини смерти фільософа (1894 р.) Харківське Фільольоґічне Товариство впорядкувало могилу фільософа та видало великий том його творів.

Перед початком всесвітньої війни — вийшли у друге твори Сковороди під редакцією Бонч-Бруєвича.

Та ні в одне із сих видань не увійшла вся літературна спадщина українського фільософа. Чи не пора б се зробити нарешті? І чи не слід би було перекласти його твори на живу українську мову? Писані ж бо вони чудернацьким язичієм урядової Росії XVIII століття.

Печатка Сковороди.

Література про Сковороду.

Літературу про Сковороду зібрав Л.

Чижиков у першім випуску другого тому „Извѣстій Одесскаго Библіографическаго Общества“ за 1912 р. й окремо.

Витяг найважнійшої літератури про Сковороду до найновійших часів поданий в третім томі „Історії української літератури“ М. Возняка (Львів, 1924, стор. 533—5); **в тійже Історії розділи про Сковороду, його писання й фільософію на стор. 77 93.**

Одноцільного повного видання писань Сковороди покищо нема; треба його заступити ювилейним харківським виданням з 1894 р. під редакцією проф. Д. Багалія „Сочиненія Сковороди“, що вийшли яко сьомий том „Сборника“ харківського Історично-фільольогічного Товариства, й першим томом видання під редакцією **В. Бонч-Бруєвича** „Собраніє сочиненій Г. С. Сковороды“, що вийшли в Петербурзі 1912 р. яко пятий випуск „Матеріяловъ къ исторіи и изученію русскаго сектанства и старообрядчества“.

І в виданню Багадія і Бонч-Бруєвича подане найціннійше джерело життєпису Сковороди — його біографія пера **Михайла Ковалинського**, що її перший раз видав проф. **М. Сумцов** у вересневій книжці „Кіевской Старины“ за 1886 р. (стор. 103—50). Ширший виклад фільософії Сковороди дає московська книга з 1912 р. **В. Ерна** „Г. С. Сковорода“, частина котрої про „Життя й особу Григорія Сковороди“ в перекладі **Ев. Маланюка** вийшла на еміґрації в 1923 р. В українській мові маємо про Сковороду такі важнійші праці, статті й окремі видання:

1. Григорій Савич Сковорода. За Данилевським представив коротко О. Т. (Правда, Львів, 1869, стор. 214—5, 228—31, 245-6, 255—6).

2. **Лаврецький С.** „Український фільософ Г. С. Сковорода“ в „Правді“ за 1894 р. і окремо.

3. **Пісочинець Д.** Григорій Сковорода, його життє й діяльність. (Зоря, Львів, 1894, стор. 442 5, 464-5, 477-85, 496 9, 523 4).

4. **Сріблянський М.** „Літературне ушкуйництво“: „Рускій мыслитель“ (з приводу книги В. Ерна). в „Українській хаті“ 1913 р. за червень.

5. **Товкачевський А.** „Г. С. Сковорода“ в „Українській хаті“ за червень і липень 1913. р й окремо.

6. **Поточний В.** „Г. Сковорода“ в київськім „Книгарі“ за 1919 р., ч. 28.

7. **Клепатський П.** Український фільософ Г. Сковорода. Камянець на Поділлю, 1920.

8. **Возняк М.** Г. Сковорода, славний український мудрець. Львів, 1922. Відбитка з „Письма з Просвіти“.

9. Г. Сковорода як педаґоґ. (Світло, Львів, 1922, чч. 4—6

10. **Тисяченко Гр.** Народній фільософ учитель Г. С. Сковорода. Його життя та діла. Лохвиця, 1922.

11. **Хоткевич Гн.** Григорій Савич Сковорода. (Український фільософ). Короткий його життєпис і вибрані місця з творів та листів. Харків, 1920.

12. **Багалій Д. і Яворський М.** Український фільософ Г. С. Сковорода. Харків, 1923.

Крім того коротші екскурси про Сковороду єсть в „Історії Слободської України“ **Д. Багалія** (Харків, 1918, стор. 264—74) й по історіях української літератури напр. в „Історії українського письменства“ С. Єфремова (Ляйпціґ, 1924, том І. стор. 254 61).

